

**ՆԱՐԻՆԵ Մ. ՄՈՎՍԵՍՅԱՆ**

*ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ, կրթեր գիտաշխատող*

*narinem2006@gmail.com*

**ID 0009-0004-2506-530X**

**DOI:10.59523/1829-4596.2023.2(27)-129**

**1920 թ. ԹՈՒՐԲ-ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ  
ՍԿԶԲՆԱՎՈՐՄԱՆ ՀԱՐՑԻ ԱՆԴՐԱԴԱՐՁԸ ԽՈՐՀՐԴԱՀԱՅ  
ՊԱՏՄԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ\***

**Քանալի բառեր**<sup>1</sup> Խորհրդային Հայաստան, պատմագրություն, Հայաստանի Հանրապետություն, Անդրկովկաս, քեմալական կառավարություն, թուրք-հայկական պատերազմ, ռազմաքաղաքական, խորհրդաթուրքական հարաբերություններ:

**Ներածություն**

1920 թ. թուրք-հայկական պատերազմի սկզբնավորման, ընթացքի, ավարտի և այլ հարցերի վերաբերյալ խորհրդահայ պատմագիտության դիրքորոշումը խիստ միտումնավոր էր ու թերի: Դա պայմանավորված էր նրանով, որ այդ հարցերը լուսաբանելիս խորհրդային պատմագիտական միտքը ելնում էր կուսակցական-դասակարգային դիրքերից:

Խնդրո առարկա հարցը խորհրդային պատմագիտության մեջ քննվել է երկու փուլով: Մինչև Հայրենական մեծ պատերազմն ընկած ժամանակաշրջանում այդ հարցի նկատմամբ խորհրդային պատմագիտության մոտեցումն ավելի միանշանակ էր ու գա-

---

<sup>1</sup>Ներկայացվել է 1.X.2023 թ., զրախոսվել է 11.X.2023 թ. և 2.XI.2023 թ., ընդունվել է տպագրության 15.XII.2023 թ.:

ղափարականացված: Պատերազմից հետո ավելի մեծ շեշտ է դրվում սկզբնաղբյուրների վրա, տեսակետները շատանում են, ի հայտ են գալիս գիտական պարզունակ մոտեցումներ ու մեկնաբանություններ: Ուստի հետպատերազմյան ժամանակաշրջանի պատմաբանների ուսումնասիրությունները հնարավորություն են ընձեռում ըմբռնելու 1920 թ. թուրք-հայկական պատերազմի վերաբերյալ այդ ժամանակի խորհրդահայ պատմագիտական մտքի մոտեցումներն ու դրանց նկատմամբ քննադատական վերաբերմունք դրևորել: Այդ պատմաբաններից շատերը ստեղծագործելով նաև հետխորհրդային ժամանակաշրջանում, գաղափարական հարկադրանքի բացակայության պայմաններում վերանայեցին իրենց նախկին տեսակետները և նորահայտ փաստերի ու տեղեկությունների քննությամբ նորովի անդրադարձան խնդրո առարկա հարցին: Նրանց ուշադրության կենտրոնում հայտնվեց հատկապես պատերազմի սկզբնավորման հարցը, ինչը 1920 թ. թուրք-հայկական պատերազմի խնդրահարույց ու կարևոր հարցերից է: Այդ առումով մեծ ավանդ ունեն հատկապես Հր. Սիմոնյանը, Է. Զոհրաբյանը և Գ. Գալոյանը<sup>1</sup>:

### **1920 թ. թուրք-հայկական պատերազմի սկզբնավորման նախադրյալների պարզաբանումը խորհրդահայ պատմագիտության մեջ**

1920 թ. թուրք-հայկական պատերազմի նախօրեին երկրում ու տարածաշրջանում տեղի ունեցած ռազմաքաղաքական իրադարձությունների լուսաբանումը խորհրդահայ պատմաբանների համար հանդիսացել է այն հենքը, որի վրա նրանք ներկայացրել են այդ պատերազմի սկզբնավորման դրդապատճառները:

---

<sup>1</sup> Տե՛ս Սիմոնյան 1991: Զոհրաբյան 1997: Գալոյան 1999:

Հատկապես մեծ ուշադրություն է դարձվել թուրքերի կողմից 1920 թ. ամռանը նախատեսված արշավանքի ժամանակավոր հետաձգմանը: Ինչպես հայտնի է, թուրքական կողմը պատրաստվում էր Հայաստանի վրա հարձակվել դեռևս 1920 թ. գարնանը: Ռուսաստանի պահանջով հարձակումը ժամանակավորապես հետաձգելը մեկնաբանվել է որպես խորհրդային կառավարության կողմից Հայաստանի նկատմամբ թուրք ագրեսորների պլանները կանխելուն և հայ-թուրքական վիճելի հարցերը դիվանագիտական ճանապարհով լուծելուն ուղղված խաղաղասիրական քայլ<sup>2</sup>:

1920 թ. ամռանը Հայաստանի վրա ծրագրված թուրքական արշավանքի կասեցմանը հանգամանորեն անդրադարձել է Է. Զոհրաբյանը, եզրահանգելով, որ դրա «Միակ պատճառը սովետական կառավարության դիրքն էր, որը դիվանագիտական հարաբերություններ հաստատելով քեմալականների հետ, սկզբից ևեթ բռնեց Հայաստանի սահմանների արդարացի լուծման ուղին»<sup>3</sup>: Է. Զոհրաբյանը չի ժխտում, որ թեև խորհրդային Ռուսաստանի միջամտությունը ժամանակավորապես հարցականի տակ դրեց հայ ժողովրդին սպառնացող աղետը, բայց ամբողջովին չվերացրեց այն, քանի որ քեմալականներն այդ արշավը «կանգնեցրեցին այն հետո վերսկսելու նպատակով»<sup>4</sup>: Նա չի անդրադառնում այն հարցին, որ եթե Հայաստանի վրա թուրքական հարձակումը Ռուսաստանի շահերից չէր բխում, ինչ՞ու վերջինս այն երկրորդ անգամ չկասեցրեց: Բացի այդ, Է. Զոհրաբյանը չի պատասխանում այն հարցին, թե արդյո՞ք Ռուսաստանը շահագրգռված էր թուրք-հայկական պատերազմը բացառելու հար-

---

<sup>2</sup> Տե՛ս Սարգսյան, Սահակյան 1963, 52-53: Կարապետյան 1965, 19-23: Եսայան 1965, 256-257: Սարգսյան 1970, 31-32:

<sup>3</sup> Զոհրաբյան 1979, 41:

<sup>4</sup> Զոհրաբյան 1979, 41:

ցում: Նա այդ հարցին միանշանակ գնահատական չի տալիս, բայց պարզ է, որ Ռուսաստանի համար ավելի շահավետ էր ստանալ ամբողջ Հայաստանը, քան այն կիսել քեմալականների հետ: Ուստի Ռուսաստանն աշխատում էր բանակցությունների միջոցով իրեն միացնել ամբողջ Հայաստանը, բայց գաղտնիք չէր, որ Հայաստանի համաձայնության բացակայության դեպքում այն պայմանագիր կկնքեր Թուրքիայի հետ:

Խորհրդահայ պատմագիտությունն իրարամերժ գնահատականներով անդրադարձել է նաև պատերազմին Թուրքիայի ու Հայաստանի պատրաստ լինելու հարցին: Ս. Կարապետյանը գտել է, որ Թուրքիան լիովին պատրաստ էր պատերազմին<sup>5</sup>: Սակայն այդպես լինելու դեպքում Բեքիր Սամի բեյը Մոսկվայից գենք ու ոսկի չէր պահանջի: Ա. Եսայանի կարծիքով «Այս արյունոտ աղետը նացիոնալիստական Թուրքիան նախապատրաստում էր վաղուց և պատրաստ էր հարձակման Հայաստանի վրա: ...Հայ ժողովրդի վրա արշավելու մոբիլիզացիան թուրքերն ավարտել էին 1920 թ. հունիսին...: Թուրքիայի կողմից դա սակայն հայերին նոր հարված հասցնելու համար էր»<sup>6</sup>: Պատմաբանը գտնում է, որ Թուրքիան ոչ միայն ռազմական գերակշռություն ուներ, այլև շարժման մեջ էր դրել բարոյաքաղաքական մի շարք գործոններ՝ իր ագրեսիվ նպատակներն իրականացնելու համար: Ա.Մնացականյանն իր հերթին կարծել է, որ պատերազմին հայկական կողմը պատրաստ չէր, կամ պատրաստ էր մասնակի<sup>7</sup>:

Այսպիսով, 1920 թ. թուրք-հայկական պատերազմի նախօրյակի ռազմական իրադարձությունների հարցին խորհրդահայ պատմագիտությունը համակողմանի չի անդրադարձել: Հետևա-

---

<sup>5</sup> Տե՛ս Կարապետյան 1965, 21-23:

<sup>6</sup> Եսայան 1965, 256-257:

<sup>7</sup> Տե՛ս Մնացականյան 1953, 98:

բար, պատերազմի սկզբնավորման հարցի քննությունը ևս միակողմանի ու ոչ ամբողջական է կատարվել:

Է. Զոհրաբյանը նշում է, որ Թուրքիան որոշում էր կայացրել իրագործել իր զավթողական պլանները դեռևս 1920 թ. հունվարին<sup>8</sup>: Թեև Է. Զոհրաբյանը չի նշում, բայց 1920թ. հունվարին Դենիկինի հակաբոլշևիկյան բանակը ջախջախվեց և թուրքական կողմը գտավ, որ ստեղծվել են նպաստավոր պայմաններ՝ առաջ շարժվելու ու բոլշևիկների հետ բանակցելու համար: Միայն բանակցելուց հետո էր, որ 1920 թ. հունիսի վերջին թուրքական բանակը ձեռնամուխ եղավ Նախիջևան-Ջուլֆա-Օրդուբադի գրավմանը<sup>9</sup>:

Ելնելով վերոնշյալից, հարց է առաջանում, թե արդյոք նախապատերազմյան փուլում թուրքերի ռազմական հարձակումները հետազոտողները որպես պատերազմի նախնական փուլ կամ սկիզբ դիտարկե՞լ են, թե ոչ: Այդ հարցին խորհրդային պատմագիտությունը հստակ պատասխան չի տալիս:

### **Խորհրդահայ պատմագիտության անդրադարձը պատերազմի սկզբնավորման ստույգ օրվա հարցին**

Խորհրդահայ պատմաբաններից ոմանք թուրքական կողմին նախահարձակ համարելով պատերազմի սկսման ստույգ օրվա հարցն անտեսել են: Նրանք կոնկրետ օր չեն նշում, բավարարվելով հիմնականում 1920 թ. սեպտեմբեր ամիսը մատնանշելով<sup>10</sup>: Ա. Մնացականյանն էլ գրում է, որ «Անտանտի պետությունների դրդումով 1920 թ. օգոստոսին դաշնակների ու թյուրք-

---

<sup>8</sup> Տե՛ս Զոհրաբյան 1979, 28:

<sup>9</sup> Տե՛ս Սարգսյան 1995, 150:

<sup>10</sup> Տե՛ս Լեո, 1925: Սիմոնյան 1991, 397: Սիմոնյան 1996, 658: Ալիխանյան 1966, 149: Սարգսյան, Սահակյան 1963, 68:

քեմալիստների միջև պատերազմ է ծագում»<sup>11</sup>: Նա պնդում է, որ եվրոպական երկրներն ու ԱՄՆ-ը մերժեցին Հայաստանին զինուժ տրամադրելու խնդրանքները ու, օգտվելով ստեղծված իրադրությունից, թուրքերը ներխուժեցին Հայաստան և 1920 թ. սեպտեմբերի 13-ին գրավեցին Սարիղամիշը, հոկտեմբերի 30-ին՝ Կարսը, նոյեմբերի 5-ին՝ Ալեքսանդրապոլը, իսկ նոյեմբերի կեսերին ուղղություն վերցրին դեպի Երևան<sup>12</sup>: Նկատելով, որ Սարիղամիշի և Ալեքսանդրապոլի գրավումը տեղի է ունեցել համապատասխանաբար սեպտեմբերի 29-ին և նոյեմբերի 7-ին, ընդգծենք, որ Բարդուսը, Փենյակն ու Օլթին գտնվել են 1914 թ. սահմանից արևելք, այսինքն ՀՀ պաշտպանական տարածքում, որը ճանաչել են և՛ օսմանյան, և՛ քեմալական կառավարությունները: Հետևաբար, բոլոր զինվորական տեղաշարժերը կատարվում էին ՀՀ-ի տարածքում և պատերազմի պատճառ չէին կարող հանդիսանալ: Է. Զոհրաբյանն էլ գրում է, որ 1920 թ. գարնանը քեմալականներն անգամ չսպասելով խորհրդային կառավարության պատասխանին (հատկապես Հայաստանի նկատմամբ վերաբերմունքի կապակցությամբ) ձեռնամուխ եղան Հայաստանի ոչնչացման ծրագրին<sup>13</sup>:

Անդրադառնալով պատերազմի պատճառներին ու բնույթին, Ս. Կարապետյանը նշել է, որ թեման համակողմանի ուսումնասիրված չէ, ինքն էլ հավակնություն չունենալով հարցերին սպառնիչ պատասխան տալ, փորձել է լրացումներ ու ընդհանրացումներ չանել<sup>14</sup>: Գուցե դա է պատճառը, որ պատմաբանը հարձակման օրվա վերաբերյալ իրարամերժ կարծիքներ է ներկայացնում: Իրենց հերթին Մ. Արզումանյանը և Ա. Մնացականյանը

---

<sup>11</sup> Մնացականյան 1953, 97:

<sup>12</sup> Տե՛ս Մնացականյան 1953, 99-100:

<sup>13</sup> Տե՛ս Զոհրաբյան 1979, 29-32-33:

<sup>14</sup> Տե՛ս Կարապետյան 1965, 14:

թուրք-հայկական պատերազմի սկիզբը համարում են 1920 թ. ամառը<sup>15</sup>: Ե. Սարգսյանն էլ բավարարվում է նշելով, որ «Թուրքական զորքերը, օգտվելով դաշնակցական զորքի՝ Բարդուսում, Փենյակում և Օլթիում թուրքական ջոկատների դեմ կատարված գործողություններից՝ ներխուժեցին Հայաստանի սահմաններ»<sup>16</sup>:

Գ. Գալոյանն էլ գրում է, որ «Օլթին գրավելուց 9 օր անց, թուրքական զորքերն առանց պատերազմ հայտարարելու, Կարսի և Սուրմալուի ուղղություններով անցան ընդհանուր հարձակման»<sup>17</sup>: Ուրեմն ըստ պատմաբանի, պատերազմական գործողություններն սկսվել էին դեռևս Օլթիի գրավմամբ՝ սեպտեմբերի 13-ին, իսկ որպես ընդհանուր հարձակման օր նա նշում է սեպտեմբերի 22-ը<sup>18</sup>: Հետևաբար, սեպտեմբերի կեսերից Թուրքիան պատերազմը սանձազերծելու պատրվակ է ստեղծել: Սա դրդել է մի շարք հեղինակների<sup>19</sup> եզրահանգելու, որ պատերազմը սկսվել է սեպտեմբերի 23-ից շուտ, թեև Քեմալի պաշտոնական հրամանը, որն ուղարկվեց Կարաբեքիրին և հրապարակվեց Ազգային մեծ ժողովում, թվագրվում է սեպտեմբերի 20-ով: Է. Ջոհրաբյանը նշում է, որ «Պատերազմական դրություն Թուրքիայի և Հայաստանի միջև գոյություն ուներ, փաստորեն 1920 թ. հունիսին, երբ սահմանային ընդհարումներ սկսվեցին հատկապես Օլթիի շրջանում»<sup>20</sup>: Ապա նկատում է, որ սեպտեմբերի 21-ին, առանց նախապես պատերազմ հայտարարելու, Թուրքիան ամբողջ ճակատով հարձակման անցավ, հավելելով, թե «որոշ հեղինակներ, քեմալական հարձակման սկիզբը համարում են սեպտեմբերի

---

<sup>15</sup> Տե՛ս Մնացականյան 1961, 253: Արզումանյան 1973, 326:

<sup>16</sup> Սարգսյան 1970, 34:

<sup>17</sup> Գալոյան 1999, 294:

<sup>18</sup> Տե՛ս Գալոյան 1999, 294-295:

<sup>19</sup> Տե՛ս Մնացականյան 1953, 97: Մնացականյան 1961, 253: Արզումանյան 1973, 326: Ջոհրաբյան 1979, 55: Գալոյան 1999, 294:

<sup>20</sup> Ջոհրաբյան 1997, 160:

23-ը, ոմանք՝ 24-ը»<sup>21</sup>: Պատմաբանը դա բացատրում է սկզբնաղբյուրների տեղեկությունների տարբերությամբ: Իսկ պատերազմի սկիզբը սեպտեմբերի 21-ը համարելը մեկնաբանում է նրանով, որ այդ ամսաթիվն ավելի շատ է հանդիպում սկզբնաղբյուրներում: Է. Ջոհրաբյանն ապա արձանագրում է, որ սեպտեմբերի 29-ին թուրքերը գրավեցին Սարիղամիշը, 30-ին՝ Մերդենեկը և նշում է, որ մինչև հոկտեմբերի վերջերը մարտերն ընթանում էին այդ գծի վրա<sup>22</sup>:

Ս. Կարապետյանը թուրքական հարձակման օր է համարում 1920 թ. սեպտեմբերի 22-ը կամ 23-ը<sup>23</sup>, նշելով, որ 1920 թ. սեպտեմբերի 8-ին Անգորայում Մուստաֆա Քեմալի ղեկավարությամբ տեղի ունեցած զինվորական բարձրագույն խորհրդի նիստում որոշվեց հարձակվել Հայաստանի վրա<sup>24</sup>:

Թուրքական հարձակմանն անդրադարձել է նաև Ե. Սարգսյանը, մասնավորապես գրելով հետևյալը. «Թուրքական հրամանատարությունը որոշեց հիմնական հարվածը հասցնել Սարիղամիշի կողմից: 1920 թ. սեպտեմբերի 23-ին թուրքերը ներխուժեցին Հայաստանի սահմաններից ներս, սեպտեմբերի 29-ին գրավեցին Սարիղամիշն ու Կաղզվանը, հոկտեմբերի 30-ին՝ Կարսը, նոյեմբերի 7-ին՝ Ալեքսանդրապոլը, նոյեմբերի 12-ին՝ Ադինը (Անի կայարան) և երկու ուղղություններով գրոհը զարգացրեցին դեպի Երևան»<sup>25</sup>: Ա. Եսայանը պնդում է, որ Թուրքիան 1920 թ. նոյեմբերի սկզբին օկուպացրեց Սարիղամիշը, Կարսը, Ալեքսանդրապոլն ու Հայաստանի մի շարք այլ շրջաններ<sup>26</sup>: Հեղինակներից միայն Ս. Ալիխանյանն է, որ պատերազմի սկիզբ մատնաշնում է

---

<sup>21</sup> **Ջոհրաբյան** 1979, 55:

<sup>22</sup> Տե՛ս **Ջոհրաբյան** 1979, 61:

<sup>23</sup> Տե՛ս **Կարապետյան** 1965, 3, 23-24:

<sup>24</sup> Տե՛ս **Կարապետյան** 1965, 23-24:

<sup>25</sup> **Սարգսյան** 1995, 163:

<sup>26</sup> Տե՛ս **Եսայան** 1965, 257:



սեպտեմբերի 24-ը<sup>27</sup>: Հր. Սիմոնյանն, իր հերթին, թուրքական զորքերի հարձակումը թվագրում է 1920 թ. սեպտեմբերի վերջով, նշելով, որ կովի առաջին իսկ օրերին հայկական զորքերը բռնեցին նահանջի ճանապարհը: «Արդեն պատերազմի չորրորդ օրը թուրքերը գրավեցին Սարիղամիշը»<sup>28</sup>, -նկատում է պատմաբանը: Եթե ընդունենք, որ թուրքերը Սարիղամիշը գրավել են սեպտեմբերի 29-ին, ապա, ըստ Հր. Սիմոնյանի, պատերազմի մեկնարկը տրվել է սեպտեմբերի 25-ին<sup>29</sup>:

Քննվող հարցն արծարծվել է նաև «Հայ ժողովրդի պատմություն» ակադեմիական բազմահատորյակի VII հատորի՝ Գ. Գալոյանի, և Հ. Էլչիբեկյանի հեղինակած բաժնում: Այնտեղ պատերազմը սկսվելու ամիսը՝ սեպտեմբերը, նշված է, բայց ամսաթիվը բացակայում է: Փոխարենն արձանագրված է, որ թուրքերը, անցնելով հարձակման՝ սեպտեմբերի 29-ին գրավեցին Սարիղամիշն ու Կաղզվանը<sup>30</sup>: «Հայոց պատմության» նորովի հրատարակված ակադեմիական բազմահատորյակի համապատասխան բաժնի հեղինակ Է. Զոհրաբյանն էլ ի տարբերություն իր նախորդ կարծիքի գրում է, որ «Պատերազմը սկսվեց սեպտեմբերի 23-ի լույս 24-ի գիշերը»<sup>31</sup>:

## **Եզրակացություններ**

Այսպիսով, խորհրդահայ պատմագիտությունը 1920 թ. թուրք-հայկական պատերազմի սկզբնավորման հարցը կապում է Հայաստանը ոչնչացնելու թուրքական ծրագրի, պատերազմին հայ-

---

<sup>27</sup> Տե՛ս Ալիխանյան 1966, 145:

<sup>28</sup> Սիմոնյան 1991, 397:

<sup>29</sup> Տե՛ս Սիմոնյան 1991, 397:

<sup>30</sup> Տե՛ս Հայ ժողովրդի պատմություն 1967, 103:

<sup>31</sup> Հայոց պատմություն 2010, 254:

կական կողմի պատրաստ չլինելու և այլ հանգամանքների հետ: Ինչ վերաբերվում է պատերազմի սկզբնավորման ժամանակաշրջանին, ապա խորհրդահայ պատմագիտության մեջ ի հայտ եկած բազմակարծության պատճառը նախևառաջ բացատրվում է արխիվային նյութի օգտագործման սահմանափակ հնարավորությամբ և կոմունիստական գաղափարախոսության պահանջներով: Ըստ այդմ խորհրդահայ պատմագիտությունը հիմնավոր չի անդրադարձել նախապատերազմական իրավիճակին, տարածաշրջանում մեծ տերությունների շահերին, առհասարակ պատերազմի պատմությանը, ինչպս նաև անաչառ չի վերլուծել նախորդ ժամանակաշրջանի հեղինակների (այդ թվում հուշագիր-ականատեսների) գրվածքները: Բացի այդ, գրեթե անդրադարձ չի կատարվել Նախիջևանում ու Արցախ-Չանգեզուրում թուրքերի հրահրած ռազմական գործողություններին և դրանք չեն որակվել որպես պատերազմի սկզբնավորման քայլերից մեկը:

Այդուհանդերձ, ընդհանուր առմամբ խորհրդահայ պատմագիտությունը որոշակի քայլ է կատարել պատմության ուսումնասիրման բնագավառում:

## **ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ**

**Ալիխանյան Ս.** 1974, Գ. Կ. Օրջոնիկիձեն և սովետական կարգերի հաստատումը Հայաստանում, Երևան, «Հայաստան» հրատ., 223 էջ:

**Ալիխանյան Ս.** 1966, Սովետական Ռուսաստանի դերը հայ ժողովրդի ազատագրման գործում, Երևան, «Հայաստան» հրատ., 412 էջ:

**Արզումանյան Մ.** 1973, Արհավիրքից վերածնունդ, Երևան, «Հայաստան» հրատ., 580 էջ:

**Գալոյան Գ.** 1999, Հայաստանը և մեծ տերությունները 1917-1923 թթ., Երևան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 539 էջ:

**Եսայան Ա.** 1965, Հայկական հարցը և միջազգային

դիվանագիտությունը, Երևան, «Միտք» հրատ., 374 էջ:

**Զոհրաբյան Է.** 1997, 1920 թ. թուրք-հայկական պատերազմը և տերությունները, Երևան, «Ոսկան Երևանցի», 366 էջ:

**Զոհրաբյան Է.** 1979, Սովետական Ռուսաստանը և հայ-թուրքական հարաբերությունները 1920-1922 թթ., Երևան, «Երևանի Համալսարանի» հրատ., 343 էջ:

**Լեո,** 1925, Անցյալից, Թիֆլիս, հրատ. «Խորհրդային Կովկաս»-ի, 480 էջ:

**Խուրշուդյան Լ.** 1977, Սովետական Ռուսաստանը և հայկական հարցը, Երևան, «Հայաստան» հրատ., 210 էջ:

**Կարապետյան Ս.** 1965, 1920 թվականի հայ-թուրքական պատերազմը և Սովետական Ռուսաստանը, Երևան, «Հայաստան» հրատ., 61 էջ:

Հայ ժողովրդի պատմություն 1967, հ. VII, Երևան, Հայկ. ՍՍՀ ԳԱԱ հրատ., 654 էջ:

Հայոց պատմություն 2010, հ. IV, գիրք առաջին, Երևան, «Զանգակ-97» հրատ., 797 էջ:

**Մնացականյան Ա.** 1953, Ամերիկյան ագրեսորների և նրանց գործակալների դեմ հայ ժողովրդի մղած պայքարի պատմությունից, Երևան, «Հայպետհրատ», 107 էջ:

**Մնացականյան Ա.** 1961, Ռևոլյուցիան Անդրկովկասում և Ռուսաստանի պատվիրակները (1917-1921), Երևան, Հայաստանի Պետական հրատարակչություն, 546 էջ:

**Սարգսյան Ե., Սահակյան Ռ.** 1963, Հայ ժողովրդի նոր շրջանի պատմության նենգափոխումը թուրք պատմագրության մեջ, Երևան, «Հայաստանի պետական» հրատ., 96 էջ:

**Սարգսյան Ե.** 1970, Վ. Ի. Լենինը և հայ ժողովրդի ազատագրումը, «Բանբեր Հայաստանի արխիվների», թիվ 1, էջ 27-36:

**Սարգսյան Ե.** 1995, Դավադիր գործարք: Հայաստան-Ռուսաստան-Թուրքիա, Երևան, «Հայաստան» հրատ., 204 էջ:

**Սիմոնյան Հր.** 1996, Անդրանիկի ժամանակը, գիրք Բ, Երևան, «ԿԱԻՍԱ» հրատ., 829 էջ:

**Սիմոնյան Հր.** 1986, Թուրք ազգային բուրժուազիայի գաղափարախոսությունը և քաղաքականությունը, Երևան, «Հայաստան» հրատ., 563 էջ:

**Սիմոնյան Հր.** 1991, Թուրք-հայկական հարաբերությունների

սլաւոնաբանի, Երևան, «Հայաստան» հրատ., 630 էջ:

**Нарине М. Мовсисян, Институт истории НАН РА, младший научный сотрудник, Проблемы периодизации турецко-армянской войны 1920 г. в советской армянской историографии.**

### **Резюме**

В армянской историографии по разным причинам имеются разногласия в вопросах подготовки, начала турецко-армянской войны 1920 г. В статье анализируются позиция советской армянской историографии относительно военно-политической обстановки в Закавказье летом 1920 г. Раскрывается отношение историков и партийно-политических деятелей к основным причинам начала турецко-армянской войны.

Что касается периода начала войны, то причина появившегося в советско-армянской историографии плюрализма объясняется, прежде всего, ограниченностью возможностей использования архивного материала и требованиями коммунистической идеологии. Большинство историков считают датой начала войны 23 сентября 1920 г.

**Ключевые слова:** Советская Армения, историография, Республика Армения, Закавказье, кемалистское правительство, турецко-армянская война, военно-политическое, советско-турецкие отношения.

**Narine M. Movsisyan, Institute of History of the NAS RA, Junior Researcher, Issues of Periodization of the Turkish-Armenian War of 1920 in the Soviet Armenian Historiography.**

### **Summary**

For various reasons, there is still a disagreement in the Soviet Armenian historiography concerning the exact date of the beginning of

the Turkish-Armenian war in 1920. This article gives an analysis of the estimations, regarding the military-political developments in Transcaucasia during the summer of 1920, by the Soviet Armenian historiography. The author examines the general attitude of historians and party leaders towards the main reasons for the outbreak of the Turkish-Armenian war.

As for the period of the beginning of the war, the reason for the pluralism that appeared in the Soviet-Armenian historiography is explained, first of all, by the limited possibilities of using archival material and the requirements of communist ideology. Most historians consider the date of the war to be September 23, 1920.

**Key words:** Soviet Armenia, historiography, Republic of Armenia, Transcaucasia, Kemal government, Turkish-Armenian war, military-political, Soviet-Turkish relations.